

Pre-publicatie

Elffers, H. (2022*) Krabbende ankers? Een paar gedachten bij de theorie van verhaal en verankering. In: R. Horselenberg, V. van Koppen & J. de Keijser (red.) *Bakens in de rechtspsychologie. Liber Amicorum voor Peter van Koppen*. Den Haag: Boom criminologie. 301-308

* de datum van dit boek is in het colofon 2020, maar feitelijk is het pas in 2022 uitgekomen, door Corona-uitstel

Krabbende ankers? Een paar gedachten bij de theorie van verhaal en verankering

Henk Elffers

gastonderzoeker aan het Nederlands Studiecentrum Criminologie en Rechtshandhaving, Amsterdam
emeritus hoogleraar empirische bestudering van de strafrechtpleging, Vrije Universiteit Amsterdam.

1. Een korte geschiedenis van de theorie van Verhaal en Verankering

Onder Peter van Koppens talrijke bijdragen aan de rechtspsychologie valt er voor mij één in het bijzonder op: Peter is een van de drie auteurs die aan de wieg hebben gestaan van de *Theorie van Verhaal en Verankering (TVV)*, een theorie over hoe strafrechters aangedragen bewijsmiddelen op de proef kunnen of zouden moeten stellen, opdat zij tot de overtuiging kunnen komen dat een bepaalde beschrijving van wat er gebeurd is, al of niet klopt. Het gaat dan om een door de Officier van Justitie aangedragen verhaal: de tenlastelegging, een verhaal dat de rechter moet overtuigen van wat er gebeurd is. Daartegenover is er soms een verhaal van (de raadsman van) een ontkenkende verdachte, een verhaal dat betoogt dat er iets heel anders gebeurd is dan de officier beweert.

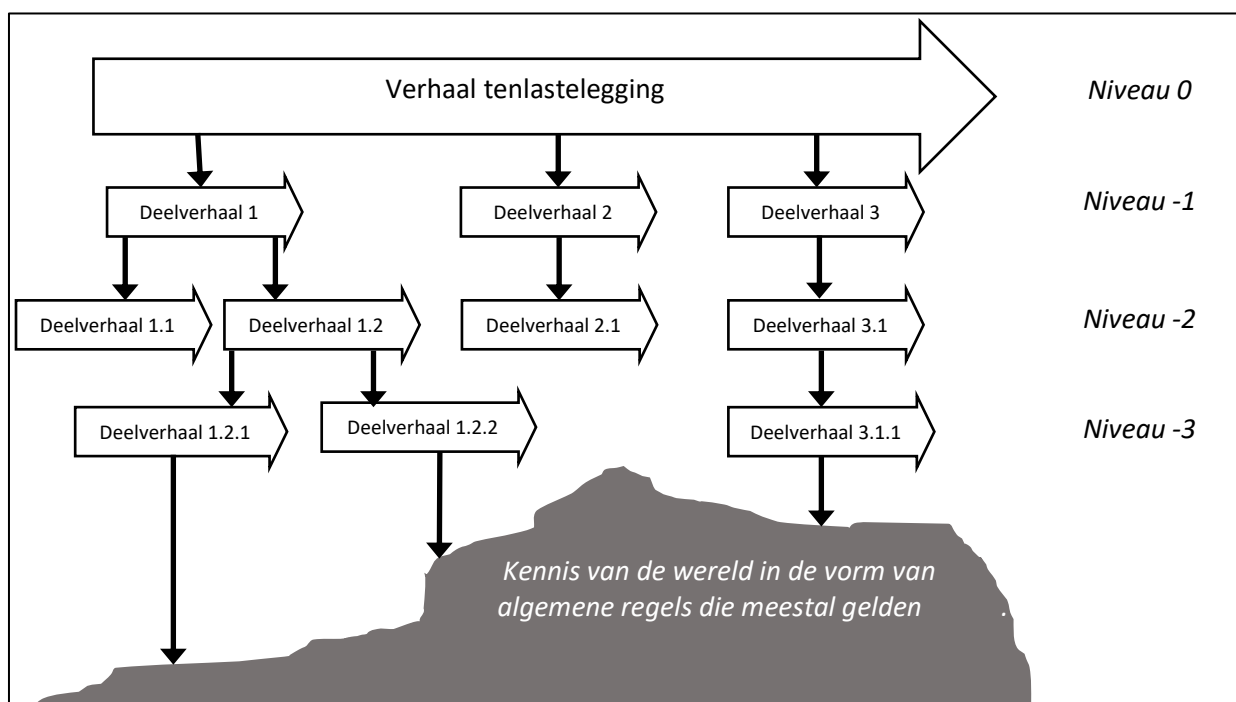
Peter ontwikkelde de TVV samen met Hans Crombag en Willem Albert Wagenaar. Dat gebeurde allereerst in hun spraakmakende boek *Dubieuze Zaken* (Crombag e.a., 1992). Ik citeer hen steeds uit de 2^e druk (Crombag e.a. 1994:69-73), die veel handzamer is dan de eerste druk (inmiddels is het boek aan zijn 6^e druk toe, 2011). Ondertussen hadden de drie auteurs ook een Engelstalig boek gepubliceerd, waarin de theorie iets uitgebreider wordt besproken: *Anchored Narratives* (Wagenaar e.a. 1993:33-40). De TVV werd daarop in opvolgende versies van het bekende, onder redactie van Peter en een wisselend gezelschap co-editors uitkomende, rechtspsychologisch handboek behandeld, steeds in een hoofdstuk getiteld 'De waarde van bewijs', eerst in het *Hart van de Zaak* (Crombag e.a. 1997:249-251), daarop ook in *Het Recht van Binnen* (Crombag e.a. 2002: 281-293) en in *Reizen met mijn Rechter* (Crombag e.a. 2010: 338-340). In de meest courante editie van die reeks handboeken, *Routes van het Recht* (De Keijser e.a., 2017) wordt in de inleiding door de bezorgers (Horselenberg, De Keijser, Jelacic en Van Koppen) gesteld: '...de theorie van Verhaal en Verankering ... is meer dan twintig jaar na de eerste publicatie daarover nog steeds de leidende theorie over bewijs in strafzaken' (Horselenberg e.a. 2010: 32). Overigens is er in *Routes van het Recht* geen nieuw bijgewerkte versie van die eerdere reeks hoofdstukken opgenomen. Ik zal hier dan ook uitgaan van de meest recente beschrijving van de TVV, in *Reizen met mijn Rechter* (Crombag e.a. 2010, 338-340), maar soms ook even terugblikken naar eerdere verwoordingen en vooral verbeeldingen. De drie auteurs Crombag, Van Koppen en Wagenaar zijn alle drie evenveel aanspreekbaar op al deze verhandelingen, zo verklaren zij in het voorwoord van *Dubieuze zaken*. Ik zal daarom in dit stuk spreken van *Peter e.a.*

2. Hoe luidt de Theorie van Verhaal en Verankering?

Verrassend genoeg is er, ondanks deze langjarige reeks publicaties, geen heldere, gesloten formulering van de theorie beschikbaar. De auteurs leggen hun theorie uit aan de hand van de toepassing op voorbeelden, bijvoorbeeld het voorbeeld van een bankoverval en de vraag of de terecht staande verdachte een van de drie overvallers is. Dat leidt tot een impressionistische beschrijving aan de hand van het gekozen voorbeeld van hoe strafrechters te werk (horen te) gaan om zich een oordeel te vormen over de geloofwaardigheid van het verhaal van het Openbaar Ministerie.

Wat beweert de TVV? Kort gezegd gaat het erom dat de rechter een *verhaal* (Niveau 0), namelijk de tenlastelegging, voorgeschoteld krijgt, en dat hij dat verhaal in *deelverhalen* (Niveau -1) opdeelt, waarover hij vragen aan procesdeelnemers (getuigen, verdachte) stelt. Op grond daarvan raakt hij overtuigd dat dat deelverhaal klopt, of daarentegen aanleiding geeft voor verder uitpluizen, en wel door het verhaal verder te preciseren tot één of meer verdergaande deelverhalen (Niveau -2). Daarover stelt hij opnieuw vragen, besluit dat dat deelverhaal wel of niet klopt, of splitst verder, etc. etc. De rechter meent tenslotte bij het beoordelen van deelverhalen in het licht van verdere vragen dat het deelverhaal al of niet klopt (en dus geen verdere splitsing in deelverhalen van nog een niveau dieper nodig is) als het overeenkomt, dan wel niet overeenkomt met '*kennis van de wereld in de vorm van algemene regels die meestal gelden*'. Ik citeer Peter e.a. (Crombag e.a. 2010, 338-339) hier letterlijk:

'Wij kunnen het bewijs in zo'n zaak blijkbaar voorstellen als een hiërarchie van in elkaar genestelde verhalen, waarin wij al doorvragend steeds dieper kunnen afdalen. Die voorstelling van zaken is (metaforisch) in beeld gebracht in figuur 1.

Figuur 1: Verhaal en Verankering (nummering van de deelverhalen is mijn toevoeging, ook de vorm van de 'ankerbodem' is niet helemaal identiek aan de figuur van Peter e.a., dat lukte me niet helemaal, HE)

‘Dit afdalen door de rechter in de hiërarchie van in elkaar genestelde deelverhalen kan natuurlijk niet eindeloos doorgaan. Bij elk deelverhaal kan immers weer worden doorgevraagd. ... de rechter kan op ieder niveau stoppen als hij het veilig genoeg acht om voor de bijbehorende de algemene, meestal geldende regel voor anker te gaan’.

3. Wat staat er in die figuur?

Ik heb altijd moeite gehad om die figuur te begrijpen. Voor de auteurs zelf is deze tekening kennelijk zo evident dat ze ons niet uitleggen wat we precies zien, kunnen zien, moeten zien. Mijn eerste gedachte is dat we een afbeelding voorgeschoteld krijgen die de Theorie voor ons samenvat, maar dat is toch niet zo. Uit een vergelijking van de figuren in de verschillende hier boven aangehaalde publicaties blijkt allereerst dat ze toch nogal verschillend zijn. De figuren geven niet een afbeelding van de Theorie als zodanig, maar een afbeelding van de *toepassing* van de theorie zoals die uitvalt in het concrete voorbeeld dat wordt behandeld. En dat voorbeeld is soms ook verschillend (dat varieert van een geval van een student die al of niet liegt bij het claimen van overmacht bij het te laat inleveren van een paper, in *Dubieuze Zaken*; via steunfraude in *Anchored Narratives*; tot een bankoverval in de handboeken rechtspsychologie), dus dat een schets van de toepassing van de theorie dan ook verschillend uitvalt ligt voor de hand. Toch vind ik dat wel jammer, juist ook omdat de theorie moet worden gedestilleerd uit die toepassing. Of hecht ik teveel waarde aan de figuur? In *Dubieuze Zaken* zeggen Peter e.a. nog enigszins badinerend tot hun gehoor *‘wellicht helpt deze wat primitieve figuur sommige lezers’*. Maar anderzijds blijft deze figuur in alle volgende versies van het betoog over verankering van bewijs door Peter e.a. in de tekst overeind, terwijl de verwoording allengs minder relativerend wordt: in *Anchored Narratives* heet het *‘a pictorial representation of the anchoring heuristic is presented in figure ...’*. In het Hart van de Zaak en later lezen we *‘die voorstelling van zaken is (metaforisch) in beeld gebracht in Afbeelding 1’*.

Ik behoor niet tot die ‘sommige lezers’ voor wie de figuur helpt, want ik zit met allerlei vragen over wat de schrijvers bedoelen.

3.1 De horizontale pijlen

Allereerst, wat betekent het dat alle (deel)verhalen de vorm van een *pijl* hebben? Suggereert het gebruik van horizontale pijlen van links naar rechts dat er iets van links naar rechts verandert? Wat dan, de tijd misschien? Of gaat het om een volgtijdelijke volgorde van de elementen in een bewijsbetoog? Beschrijft die volgtijdelijkheid ook iets wat de rechter volgtijdelijk doet? Of wordt er iets heel anders mee bedoeld? Maar wat dan? In *Anchored Narratives* is in de figuur tussen de pijl op Niveau 0 (‘Story of indictment’) en de deelverhalen op Niveau -1 een drietal ovaaltjes toegevoegd, die in alle andere versies ontbreken. Die ovaal hebben als opschriften, van links naar rechts, ‘Identity’, ‘Actus reus’ en ‘Mens rea’. Ovaal noch teksten worden in het boek verder toegelicht. Volgtijdelijkheid lijkt mij niet aan de orde, en in andere versies van de figuur komen ze niet voor, terwijl het toch niet direct aan de toepassing gelinkte begrippen zijn? Of misschien wordt er eigenlijk niks met die pijl-vormigheid bedoeld? Het lijkt mij bijvoorbeeld dat ik geen betekenis hoeft te hechten aan het feit dat deelverhaal 1.2.2 qua pijl deelverhaal 2.1 gedeeltelijk overlapt? In ieder geval zeggen de auteurs boe noch bah over dit soort kwesties, dus wellicht heb ik me ook voor niks het hoofd zitten breken? Jammer dat Peter e.a. dat niet uitleggen.

3.2 De verticale pijlen

Ook met de verticale zwarte pijlen van boven naar beneden is iets vreemds aan de hand. In het algemeen lijkt het erop dat bedoeld wordt dat zulke pijlen van deelverhaal naar lager liggend deelverhaal moeten weergeven dat het deelverhaal op een lager niveau een afgesplitste loot is van

het hoger liggende deelverhaal, zoals bijvoorbeeld bij deelverhalen 1.1 en 1.2 ten opzichte van deelverhaal 1. Peter e.a. spreken over *'in elkaar genestelde verhalen'*. Maar wat betekent een pijl eigenlijk als er geen sprake is van een deelverhaal? Verrassend genoeg is bij twee van de drie op het niveau -1 afgesplitste verhalen (namelijk deelverhalen 2 en 3) geen sprake van een verdere opsplitsing in verscheidene deelverhalen, het leidt tot kolommen van verhalen die geen tegenhangers op niveau -2 noch -3 hebben. Wat betekent dan zo'n pijl naar een deelverhaal op een lager niveau, bijvoorbeeld van deelverhaal 3 naar deelverhaal 3.1? Gaat dat om een verdere precisering van het bovenliggende verhaal, op grond van de antwoorden op door de rechter gestelde vragen? Dat doet dan natuurlijk wel de vraag opdoemen wanneer er sprake is of moet zijn van splitsing en wanneer niet? Is dat aan de rechter voorbehouden, om op eigen houtje zulks al of niet te doen, of zijn er ook minder subjectieve redenen te bedenken om tot splitsing over te gaan, dan wel het na te laten? Als de ene rechter in een meervoudige kamer wel splitst, en de andere niet, hoe moeten ze dan hun verschillende ideeën daarover aan elkaar duidelijk maken, en op welke gronden wordt de figuur van de ene rechter geprefereerd boven die van de ander?

Of betekent zo'n verticale pijl zonder afsplitsing dat dat deelverhaal op een lager niveau identiek is aan dat op het hogere niveau? Dat zou dan betekenen dat de rechter geen aanleiding ziet dat deelverhaal door het verzamelen van nieuwe bewijzen op de proef te stellen. Dan kan je natuurlijk ook verwachten dat er meteen sprake zou zijn van een verankering op de ondergrond, zonder dat er sprake is van een deelverhaal op lager niveau.

3.3 Verankering

Mijn reconstructie van wat verticale zwarte pijlen die de ondergrond, de ankerbodem, bereiken, luidt als volgt. Een verticale zwarte pijl van een deelverhaal naar de donkere ondergrond geeft weer dat de rechter besluit dat dat deelverhaal rijmt met *'kennis van de wereld in de vorm van algemene regels die meestal gelden'* (met Peter e.a. verder te noemen: ankers) waarmee hij dan dat deelverhaal als geground herkent. Ook hier weer, het schijnt aan de rechter om te bepalen wat een anker eigenlijk omvat. Volgens Peter e.a. gaat het eigenlijk om wat artikel 339 Sv, lid 2 als *'feiten en omstandigheden van algemene bekendheid'* noemt. Maar als ik het goed zie hebben Peter e.a. die omschrijving in hun theorie wat geliberaliseerd, van *'algemene bekendheid'* tot *'meestal geldend'*. Er is ook iets verrassends aan de voorbeelden van zulke meestal geldende feiten, omdat de auteurs zelf aangeven en elders in hun teksten vaak ook onderbouwen dat ze helemaal niet meestal gelden. Neem het voorbeeld uit Reizen met mijn Rechter (p. 341, regel nr. 3) van de algemene regel die meestal zou gelden *'Verdachten die op enig moment een bekentenis afleggen, spreken meestal de waarheid. Latere ontkenningen hoeven niet geloofd te worden'*. Als er nu iemand is die heeft aangetoond dat die regel beslist *niet* geldt, dan is het toch Peter van Koppen zelf? Dus wat hebben we nu precies aan verankeringen aan invalide regels? Betekent dat dan niet dat er sprake is van een anker dat niet houdt, een krabbend anker?

Zelf denk ik dat het wellicht verstandiger is om niet te spreken of te denken in verankering aan *'algemene regels die meestal gelden'*. Ik stel voor te spreken van verankering als niemand in het strafproces de juistheid van het deelverhaal meer ter discussie stelt. Denk daarbij enerzijds aan de raadsman van de verdachte, die immers de plicht heeft zwakke onderbouwing van het verhaal van de officier van justitie over het voetlicht te brengen. Denk evenwel ook aan de rechter zelf: hij moet immers overtuigd geraken, en als hij aanleiding ziet elementen van een verhaal verder uiteen te rafelen om zich er een oordeel over te vormen, dan moet hij dat doen. Dat is immers waarom wij een verhaal door de rechter laten keuren, en niet voor zoete koek nemen. Pas als én verdediging én rechter zwijgen, heeft de rechter een anker uitgeworpen. Pas een onweersproken verhaal is een verankerd verhaal.

3.4 Wat is de claim van de theorie van verhaal en verankering?

Is de claim van de TVV nu eigenlijk dat rechters zelf, en ook wij, als publiek, er baat bij hebben als de rechter vertelt met welke ankers hij eigenlijk zijn hiërarchische afdaling stopt, dus meent dt er niets meer te vragen overblijft? Dan kan een ander immers nagaan of hij het daarmee eens is. Vinden anderen, bijvoorbeeld andere rechters, het OM, de verdachte, het publiek dat anker ook geldend? Zo niet dan kunnen ze sputteren, en zo wellicht de rechter tot verdere afdaling in een hiërarchie van deelverhalen verleiden, totdat ook die verdere stappen uiteindelijk verankerd raken.

In die zin is de TVV een *normatief kader*: dit is hoe rechters (en de verdediging) zich horen te gedragen, teneinde een gedegen oordeel te kunnen vormen over of het verhaal van de tenlastelegging klopt. Ik wil niets afdoen aan het nut van normatieve kaders, en ik ben me bewust dat binnen de rechtsgeleerdheid zulke kaders wel eens als theorieën worden aangeduid, maar ik ben verrast dit spraakgebruik bij drie doorgewinterde sociaal-wetenschappelijke empirici als Peter van Koppen, Willem Albert Wagenaar en Hans Crombag aan te treffen. Binnen de sociale wetenschappen is een theorie immers niet een stelsel dat voorschrijft, maar een stelsel dat beschrijft. Maar kunnen we die status aan de TVV toekennen? Is het wel een theorie van het rechterlijk gedrag? Als het dat is, dan is het een theorie die er droevig aan toe is. Er zijn weinig wetenschappers welsprekender dan Peter e.a. wanneer ze, juist ook in de werken die ik hier bespreek, laten zien dat rechters zich in hun vonnissen in genen dele gedragen zoals de theorie beweert dat ze doen: de TVV is als *descriptieve* theorie door zijn eigen auctores intellectuales empirisch overtuigend *weerlegd*.

3.5 Ontbrekende ankers

Er is iets vreemds aan de hand in de figuur daar waar er pijlen ontbreken, en het betreffende deelverhaal niet aan de bodem verankerd wordt: bij twee van de deelverhalen (nummers 1.1 en 2.1) op niveau -2 ontbreken zulke pijlen. Wat geeft dat aan over die deelverhalen, en wat doet de rechter dan, of zou hij behoren te doen? Besluit hij die deelverhalen op andere wijze dan door verankering als correct te beschouwen? Of bedoelen Peter e.a. hier dat in dit voorbeeld die deelverhalen juist als niet geldend zijn beoordeeld door de rechter? Wie het weet mag het zeggen, ook hier ontbreekt de toelichting.

3.6 De bodem waaraan men voor anker gaat

En dan is er nog iets vreemds aan die ankerbodem. Wat betekenen die hoogteverschillen eigenlijk? Gaat het erom dat op bepaalde gebieden, zeg die van het deelverhaal in de rechterkolom, betere ankers beschikbaar zijn, dat ankers daar beter houden, dan het geval is voor het deelverhaal in de linker kolom? Of betekent het eigenlijk niets?

Ik heb sterk de indruk dat de auteurs zich hebben laten meeslepen door hun metafoor van een bootje op woest water dat voor anker gaat, waar dan sommige ankers houden, andere krabben. Metaforen beogen iets te verhelderen, maar ik vrees dat de figuur bij de theorie van verhaal en verankering ons begrip van die theorie eerder verduistert dan verheldert.

4. Normatief of gefalsificeerd?

Peter van Koppen heeft zich een en ander maal sterk gemaakt voor een Popperiaanse benadering bij het aanpakken van een bewezenverklaring, onder andere in *Overtuigend bewijs* (Van Koppen, 2011). Hij heeft daarbij een krachtig betoog ten gunste van het streven naar falsificatie als wetenschappelijke methode gehouden. Maar er valt pas iets te falsificeren als er een helder statement is van hoe de werkelijkheid in elkaar zit volgens de theorie. Vage theorieën zijn niet te falsificeren. De Theorie van Verhaal en Verankering is een mooi verhaal, en hij is zelfs hier en daar

verankerd. Maar is het eigenlijk wel een theorie? Daaromtrent heb ik gereede twijfel. Ondanks de hierboven reeds aangehaalde lovende woorden van Horselenberg e.a., ik denk dat na twintig jaar de Theorie van Verhaal en Verankering toch echt aan restauratie toe is. Nu Peter 'op rust' gaat, zoals Vlamingen de toestand van gepensioneerd zijn noemen, heeft hij alle tijd om rustig het Verhaal van de Verankering tot een echte theorie om te werken, dat wil zeggen tot een algemene regel die niet alleen meestal, maar altijd geldt. Een keus tussen een normatief kader of een descriptieve theorie lijkt mij onontkoombaar. Ik vrees dat bij herziening van de theorie figuur 1 overboord zal moeten worden gegooid, zonder anker, en zonder reddingsboei.

Literatuur

- Crombag, H. F. M., van Koppen, P. J., & Wagenaar, W. A. (1992). *Dubieuze zaken: de psychologie van strafrechtelijk bewijs*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 1^e druk.
- Crombag, H. F. M., van Koppen, P. J., & Wagenaar, W. A. (1994). *Dubieuze zaken: de psychologie van strafrechtelijk bewijs*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2^e druk.
- Crombag, H. F. M., van Koppen, P. J., & Wagenaar, W. A. (1997). De waarde van bewijs in strafzaken. In: P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.F.M. Crombag (red.) *Het hart van de zaak: psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer. (pp. 245-259).
- Crombag, H. F. M., van Koppen, P. J., & Wagenaar, W. A. (2002). De waarde van bewijs. In: Koppen, P. J. van, Hessing, D. J., Merckelbach, H., & Crombag, H. F. M. (red.) *Het recht van binnen: psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer. (pp. 281-293).
- Crombag, H. F. M., van Koppen, P. J., & Wagenaar, W. A. (2010). De waarde van bewijs . In P. J. V. Koppen, H. L. G. J. Merckelbach, M. Jelicic, & J. W. D. Keijser (Eds.), *Reizen met mijn rechter: Psychologie van het recht* Deventer: Kluwer. (pp. 335-348).
- Horselenberg, R., De Keijser, J.W., Jelicic, M., Van Koppen, P.J. (2017) Over de rechtspsychologie. In: P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, M. Jelicic (red). *Routes van het recht. Over de rechtspsychologie*. Den Haag: Boom juridisch. (pp. 25-33).
- Koppen, P.J. van (2011) *Overtuigend bewijs: Indammen van rechterlijke dwalingen*. Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Wagenaar, W. A., van Koppen, P. J., & Crombag, H. F. M. (1993). *Anchored narratives: The psychology of criminal evidence*. Harvester Wheatsheaf; St Martin's Press.